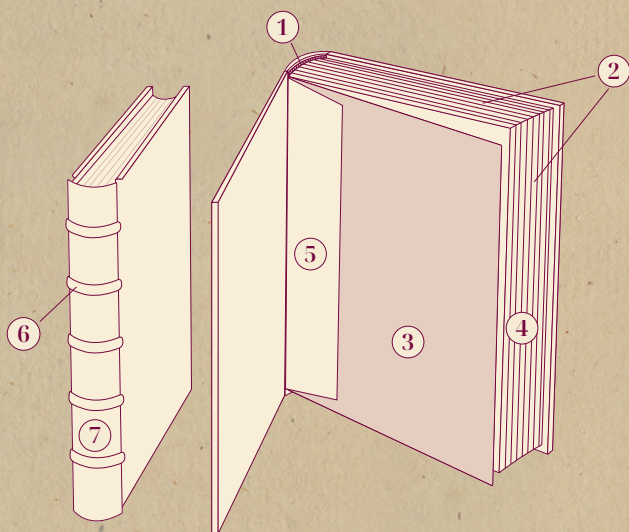

TARTU ÜLIKOOL
raamatukogu

PEIDUS POOL

Käsitöökõitest
masintoodanguni

1 Otsapael

(kaptaal)

Köite seljal sisuploki üla- ja alaserva tugevdamiseks põimitud või kleebitud pael.

2 Lõikeserv

(eeslõige, ülalõige, all-lõige)

Sisuploki lõigatud serv.

3 Eesleht

(köiteleht, kaitseleht)

Raamatu esimesele ja viimasele poognale kleebitud või õmmeldud ühe murruga leht; ühendab sisuploki kaantega.

4 Sisuplokk

(raamatuplokk)

Kokku õmmeldud ja eeslehtedega varustatud trükipoognad.

5 Valtsiriba

Tugevdusriba sisuploki ja kaante ühenduskohal ehk valtsil.

6 Kõitmed

Tuginöörid või paelad, mille külge on õmmeldud sisupoognad.

7 Selg

Raamatu osa, mis hoiab koos kaasi ja sisuploki ning kaitseb raamatu tagaserva; katab ja ühendab kokku õmmeldud poognad raamatu kaantega.

Kinnine selg

Lahtine selg

Raamat füüsilise objektina on säilitanud oma põhiolemuse juba üle tuhande aasta ning ükski uuem meediavorm pole suutnud seda välja suretada. Raamatuköide on nutikalt üles ehitatud kompleksne süsteem, mille igal detailil on täita oma ülesanne: endiselt on olemas kokku liidetud lehed ja neid ümbritsevad kaitsvad kaaned.

Samas on raamatu füüsiline areng käinud käsikäes ühiskonnas toimunud muutustega ja uute materjalide kasutuselevõtuga. Muudatused köitekunstis on olnud järkjärgulised. Aja jooksul kasvas lugejate hulk, kelle nõudmised läksid mitmekesisemaks. Pidevalt suurenes vajadus üha kiiremini ja odavamalt valmiva köite järele. Mõni tehniline muudatus võeti omaks, kuid selle levimiseks võis kuluda terve sajand. Mõni teine omakorda ilmus ja kadus, et mingi aja pärast jälle kasutusse tulla. Uuenduste kasutuselevõtmine ei tähendanud aga varasemate meetodite hülgamist, pigem vastupidi – uus meetod lisandus köitemeistrite töövõttesse vanade võtete kõrvale. Väga palju olenes see köitekojast ja piirkonnast. Näiteks on täheldatud, et saksa kultuuriruumis oldi palju konservatiivsemad uute tehnikate ülevõtmisel.

Keskajal oli raamatuid vähe, seetõttu tehti köide, mis oli mõeldud kestma. Nende loomisele pühendati palju aega ja kasutati väärtuslikke materjale. Rasket pärgamendist sisuplokki pidid toetama ka muud raamatu osad. Seega ömmeldi sisu tugevatele kahekordsetele nööridele ja kaaned valmistati puidust, raamatu sulgemiseks kasutati metallist sulgureid. Paberi kasutuselevõtmisel muutusid raamatud ajapikku väiksemaks ja kergemaks.

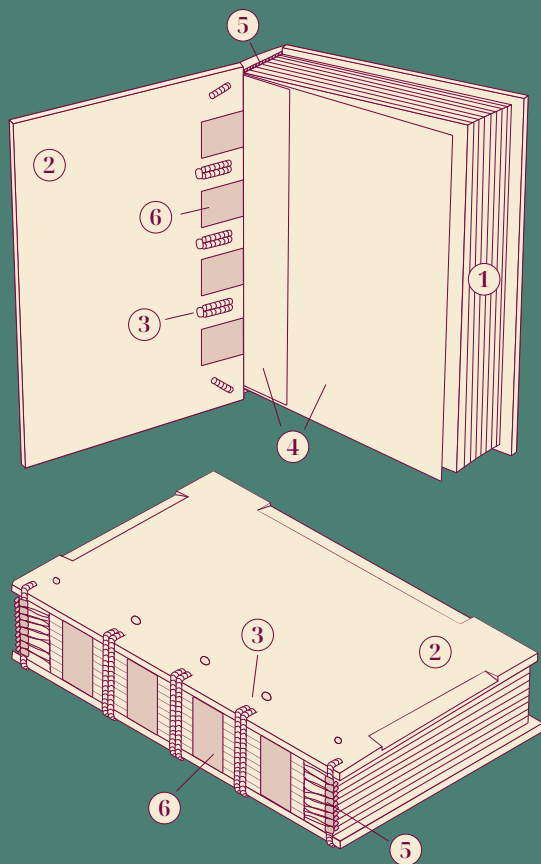
Trükipresside alt tulevate raamatute tulv sundis hülgama eelneva ajastu köite struktuuri juba 16. sajandil. Pidev köitetehnikate lihtsustamine ja materjalide kokkuhoid põhjustas terve köite konstruktsiooni nõrgenemise. Varem funktsionaalset rolli mänginud detailid muutusid järjest enam pelgalt dekoratiivseteks elementideks. 19. sajandil tõid suur nõudlus raamatute järele ja tehnoloogiline areng kaasa tööstusliku pöörde raamatute tootmises: käsitsi tehtud raamatutest jõuti sajandi lõpuks peaaegu täieliku masintootmiseni. Kuigi aja jooksul toimunud köite olemuse lihtsustumine võib näida teatava allakäiguna, näitab see samal ajal köitjate loomingulist kohanemisvõimet ja ajaga kaasaskäimist.

15. sajand

Trükikunsti leiutamiseni oli käsikirjaline raamat kallis ja eksemplaride vähesse arvu tõttu haruldane. Kirjutamis- ja lugemisokuse üha laiemast levikust tulenevalt kasvas vajadus nii vaimuliku kui ilmaliku kirjasõna järele. Trükitehnika kasutuselevõtuga 15. sajandi keskel suurenes raamatute hulk kordades.

Kirjastajate, trükkalite, raamatukaupmeeste ja köitjate vahel kujunes tööjaotus. Raamatuid müüdi poognatena. Trükikojast liikusid need tünnidesse pakituna kaupmeestele üle kogu Euroopa. Raamat sai tavaliselt köite alles siis, kui ilmus ostja, kuid juba tekkisid ka sellised köitekojad, mis olid seotud kirjastajate või vahendajatega.

Peidus

- 1 **Sisuplokk** – kaltsupaberist, harva pärgamendist.
- 2 **Kaaned** – 5–15 mm paksused, tavaliselt tamme- või pöögipuust, faasitud servadega ja suuremad kui sisuplokk (enne 15. sajandit sama suured).

- 3 **Õmblus ja köitmed** – sisuplokk õmmeldi 3–4 tugevale taimsest kiust kaksiknööriks või lõhestatud nahkribale, mille otsad kinnitati tappide abil läbi kaante.
- 4 **Eeslehed ja valtsiribad** – pärgamendist või paberist, õmmeldi esimese ja viimase poogna külge.
- 5 **Otsapaelad** – õmmeldi niidiga ümber nööri või nahkriba, kinnituspisted sisuploki küljes. Otsad kinnitati kaane külge. Niidikaptaal võis omakorda olla kaetud nahapõimingu.
- 6 **Seljatugevdusmaterjal** – pärgament- või nahkribad, mis liimiti köitmenööride vahele ja mille otsad kinnitati kaante külge; oli ühtlasi osaks sisuploki ja kaante ühendusest.

Selja tüüp – kinnine selg, st kaanekattematerjal liimiti köite selja külge. Kumerdamata või kergelt kumerdatud.

Kaanekattematerjal – tavaliselt kas pruun taimpargitud vasika- või veisenahk või hele maarjaspargitud seanahk.

Kaunistatud pimetrükitehnikas kompositsioonidega: üksiktemplid koos joontehnikaga.

Köitmed vooliti välja, nende vaheline ala jäeti kaunistamata. **Tiitlit** ei kirjutatud seljale, vaid näiteks eesmisele lõikeservale.

Metallist **lukkumid** ehk **sulgurid** valmistati enne 15. sajandit valutehnikas, nüüd ka plekist. Lukkumid võidi kaunistada graveeringute ja/või puntsitud ornamentidega.

Kaantele võidi lisada kaitsvad **metallpanused**: ümara peaga kaitsenaelad ehk nupud, keskvälja- ja nurgaplaadid.

Vahel sisuploki **lõikeserv** värviti: enamasti kollakaks või tumeroheliseks, harvem punaseks.

16.–17.

sajand

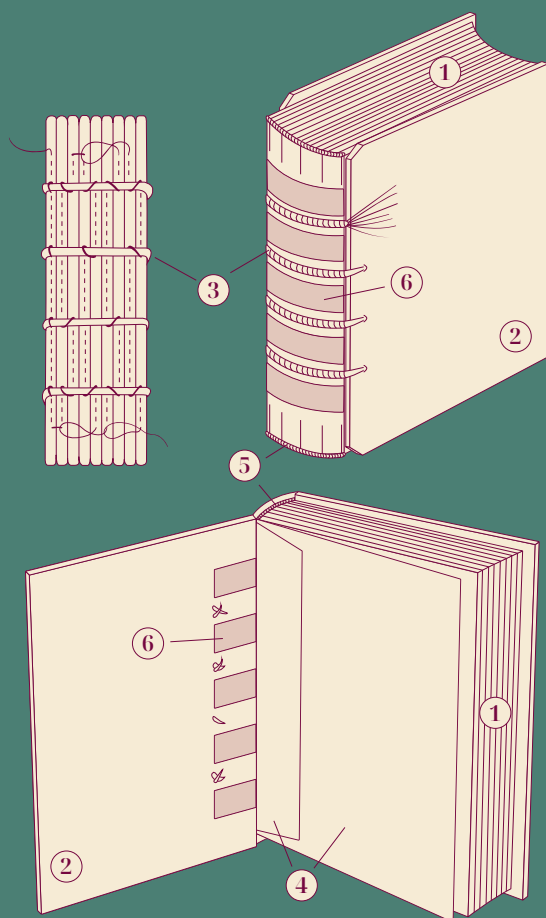
Peidus

Ajastut iseloomustavad märksõnad on humanism ja reformatsioon, raamatust sai peamine ideede ja teadmiste levitamise vahend.

Nõudlus raamatute järele kasvas, mis viis köitmise tööprotsesside lihtsustamiseni.

Raamat muutus formaadilt väiksemaks ja kergemaks. Kasutusele võeti kergemini töödeldavaid materjale.

Tärgas idamaade imetus, mis väljendus eelkõige raamatute dekooris ja käsitsemise tehnika kasutuselevõttus. Hakati hindama raamatute kogumist, köitmist mõjutas raamatukollektsioonide ühes stiilis köitmise ja eksponeerimise soov.

1 Sisuplokk – kaltsupaberist.

2 Kaaned – puust, kuid üha enam ka paberilehtedest, sh makulatuurist kokku liimitud või pabermassist valmistatud papist. Sisuplokist suuremad, nurgad otsapaelte juurest tagasi lõigatud.

- 3 Õmblus ja köitmed** – sisuplokk õmmeldi 2–5 ühekordsele kanepist või linast nõõrile või nahast/pärgamendist paelale. **Uuendusena „kaks ühega“ õmblus:** kaks või rohkem poognat õmmeldi korraga (materjali ja tööaja kokkuhoid). Köitmete otsad kinnitati kas läbi kaane või kleebiti kaanele.
- 4 Eeslehed ja valtsiribad** – paberist, õmmeldi esimese ja viimase poogna külge. Ilmusid esimesed dekoreeritud eeslehed.
- 5 Otsapaelad** – õmmeldi linase või siidniidiga ümber nõõri või nahkriba, vähem kinnituspisteid sisuploki küljes. Otsad ei ole alati kinnitatud kaante külge. Hiljem, 17. sajandil, ka külge liimitud.
- 6 Seljatugevdusmaterjal** – pärgamendi- või paberiribad, mis liimiti köitmete vahele ja mille otsad kinnitati kaante külge.
- Selja tüüp** – kinnine selg, st kaanekattematerjal liimiti köite selja külge. Kergelt kumerdatud.

Kaanekattematerjal – suures osas Euroopast lamba- või vasikanahk, järjest enam ka kitsenahk, mis on pehme ja kergelt töödeldav; värvus helepruunist peaaegu mustani. Saksa kultuuriruumis oli 16. sajand heleda maarjasparkseanaha õitseage.

Dekoor pimetrükitehnikas plaatide, rullide, kiigeraudade ja vähem üksiktemplite kompositsioonidega. Hakati kasutama kuldamist, Euroopas võeti üle idamaade dekoorimotiive.

16. sajandi lõpul ja 17. sajandil hakati **tiitlit** käsitrükis seljale pressima.

Metallsulgurid hakkasid taanduma, nende asemel kasutati **paelu** või polnud üldse kinniteid.

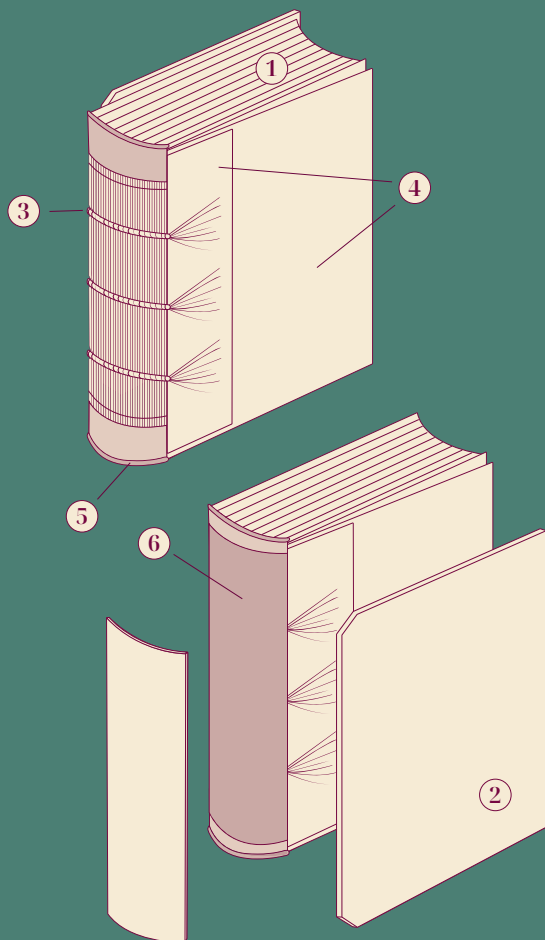
Lõikeserv jäeti kas värvimata või tooniti, pritsiti, kullati, punt-siti või kaunistati joonistustega.

18. sajand

Valgustussajand oli bibliofiilia õitseae. Trükitoodangus hõivasid endale üha tähtsama koha filosoofilised, pedagoogilised, loodusteaduslikud ja majandusalased väljaanded, ilukirjanduses kerkis esile romaan. Jätkus surve köitekodadele, et toota kiiremini ja odavamalt, kasvas lihtköite levik.

Isiklikud raamatukogud ei olnud enam õpetlaste ja seltskondliku kõrgkihi privileeg. Ka linnakodanike ja väikeaadlike kodudesse ilmusid raamatute tarvis eraldi raamatukogutoad. Lopsaka kuldtrükis ornamentidiga kaunistatud köidete seljad riivil reas olid osa interjööri.

Peidus

- 1 **Sisuplokk** – kaltsupaberist.
- 2 **Kaaned** – pabermassist papist, nurgad on otsapaelte juures tagasi lõigatud.

3 **Õmblus ja köitmed – uuendusena süvistatud nõõrid**, st poognate selgadele lõigati täkked köitmete jaoks, sisuploki õmblemisel jäi köitmenöör selja sisse ja tulemuseks oli sile selg. Õmblemine käis kiiremini, sest niit ei liikunud enam ümber, vaid üle nõõri. Köitmete otsad õhendati ja kleebiti kaanele.

4 **Eeslehed ja valtsiribad** – paberist, õmmeldi esimese ja viimase poogna külge. Marmoreeritud eeslehtede kasutuselevõtt Prantsusmaal, peagi ka mujal Euroopas.

5 **Otsapaelad** – õmmeldi kahekordsed või kõrged. Sajandi lõpus tekstiilist, nahast või paberist, liimitud ümber nõõri, kleebiti sisuploki külge.

6 **Seljatugevdusmaterjal** – pärgamendist, paberist ja/või tekstiilist. Tänu süvistatud köitmetele ja siledale seljale võis olla ühe tükina kogu selja ulatuses, servad võisid ulatuda kaantele.

Selja tüüp – uuendusena lahtine selg, st kattematerjal liimiti seljapapile, mitte sisuploki seljale. Köite avamisel tekkis seetõttu sisuploki ning kokku liimitud seljapapi ja kaanekattematerjali vahele tühimik. Tugevalt ümardatud.

Kaanekattematerjal – vasika-, veise- või kitsenahk. Järjest enam kasutati pool- ja veerandnahkkattega köitetüüpe, kus ülejäänud osa kaanest kaeti paberiga. Tekstiilkatte tulek.

Dekoor varieeruv: köited võisid olla kaunistatud korraga nii kuldse ornamendi, värvilise mosaiik- tehnikaga kui ka nahamarmoreeringuga.

Seljal rikkalik kuldne dekoor (raamat kui „riieli ehe“).

Intensiivistus sisuploki **lõikeservade** kaunistamine – need võisid olla marmoreeritud, toonitud, pritsitud või kullatud.

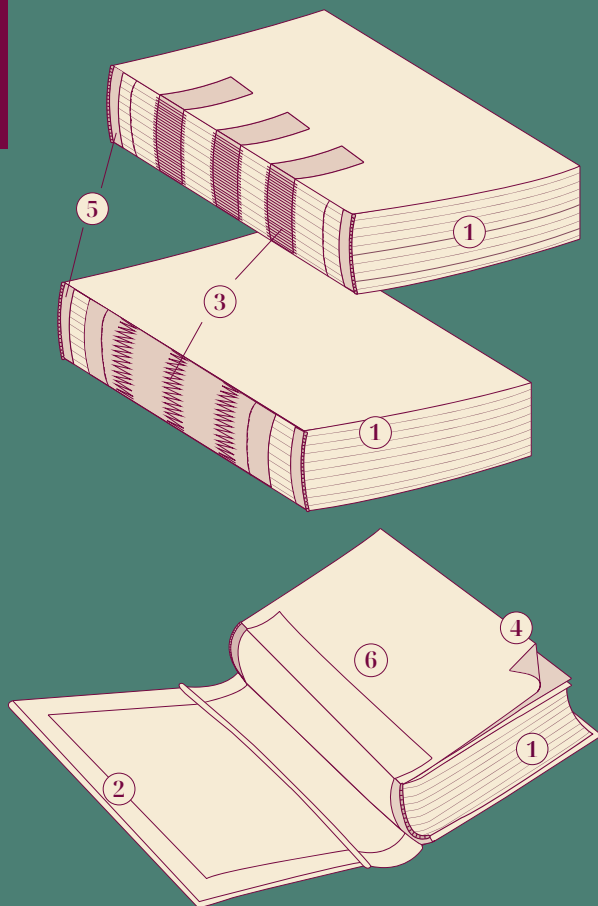
19.-20.

sajand

Peidus

Kasvav nõudlus raamatute järele põhjustas ka köitmisel tööstusliku pöörde. Köitmisemasina leiutamisega sai valdavaks kirjastusköide, st raamat köideti massitoodanguna juba trüki-kojas, kus väljaande kogu tiraaž sai ühesuguse kujundusega köite.

Kaanekattena hakati kasutama nahast odavamast tekstiilmaterjali. Dekoreerimistehnikate tööstuslik areng võimaldas odavalt matkida ajaloolisi stiile. Raamat pidi välja nägema kallihinnaline, olemata samas kalli hinnaga. See põhjustas köitmisel kvaliteedi languse. Suurte köitefirmade ja kirjastusköite kõrvalt ei kadunud siiski ka käsitöököite traditsioon.

- 1 Sisuplokk – uuendusena hakati paberit valmistama puidumassist, mistõttu selle kvaliteet langes.

2 **Kaaned** – pabermassist papist või paberist. Kogu kaanteosa tehti eraldi valmis: kaanepapid koos seljapapiga liimiti kokku kaanekattematerjaliga ja alles siis ühendati sisuplokiga.

3 **Õmblus ja köitmed** – sisuplokk õmmeldi paeltele, mille otsad kleebiti kaantele. 19. sajandi lõpu-kümnenditel arenes lõplikult välja masinõmblustehnika, millel puuduvad köitmed. 20. sajandil lisandus uusi masinkinnitusviise, nt klamberkinnitus ja liimköide.

4 **Eeslehed ja valtsiribad** – paberist, õmmeldi esimese ja viimase poogna külge. Sageli trükimustriga. Alates 20. sajandist külge liimitud eeslehed, valtsiribad kadusid.

5 **Otsapaelad** – valmistati tekstiilist või nahast ümber nõõri kleebituna, 20. sajandil peamiselt masinõmmeldud ja külge liimitud.

6 **Seljatugevdusmaterjal** – tekstiilist ja/või paberist, ühe tükina, servad ulatuvad kaantele.

Selja tüüp – lahtine selg, kumerdatud, vormitud.

Kaanekattematerjal – lisandusid uued tekstiilipõhised materjalid, nt 1820. aastatel võeti kasutusse tärklisega kaetud tekstiil ehk kalingur.

Kuumpressimasina kasutamine võimaldas teha tööstuslikult nii kuld-, pime- kui värvitrukki. Taasavastati vooli- ja intarsiatehnika.

Dekooris vaheldusid lühikese aja jooksul paljud stiilid: ampiir ja neostiilid, 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses rahvusromantism ja juugend.

Õppematerjali aluseks on Tartu Ülikooli raamatukogu näitus „Peidus pool. Käsitöököitest masintoodanguni“ (24.03.–18.06.2023).

Näituse koostajad:

Tiiu Nurmsalu, Kadri Tammur, Moonika Teemus,
Kaspar Kolk, Dorel Sabre

Kujundaja:

Lilian Méngel

*Kaanel detail köitest: Hieronymus. Epistolae.
Nürnberg: Anton Koberger, 1495. TÜR, Ink 31.*

EESTI KULTUURKAPITAL

Näituse valmimist toetas Eesti Kultuurkapital.